Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 159.9

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

O‘SMIRLARDA AXBOROT MANIPULYATSIYASIGA QARSHI PSIXOLOGIK IMMUNITETNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Mubinaxon Baxtiyor qizi Yuldasheva[a,*], G R Tojiboyeva[b]

[a] *Andijon davlat universiteti, psixologiya mutaxassisligi 2-bosqich magistranti*

[b] *Andijon davlat universiteti, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor*

✉ mubinakhanim001@icloud.com

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘smirlarning raqamli axborot muhitida manipulyativ xabarlarga nisbatan psixologik barqarorligini rivojlantirish usullari nazariy-tahliliy yondashuv asosida o‘rganiladi. Axborot manipulyatsiyasi, dezinformatsiya va psixologik immunitet tushunchalari farqlanib, yosh davriga xos emotsional ta’sirchanlik, tengdoshlar fikriga sezgirlik va tezkor qaror qabul qilishning o‘rni yoritiladi. Ilmiy adabiyotlar hamda UNESCO, UNICEF va Amerika psixologiya assotsiatsiyasi tavsiyalari asosida kognitiv, emotsional, irodaviy, ijtimoiy-kommunikativ va axloqiy-raqamli komponentlardan iborat model taklif etiladi. Manbani tekshirish, oldindan ogohlantirishga asoslangan mashqlar, refleksiya va oila–maktab hamkorligining amaliy mexanizmlari bayon qilinadi. Ish nazariy-uslubiy xarakterga ega bo‘lib, yangi empirik natijalar taqdim etilmaydi.

Kalit so‘zlar

o‘smirlik, axborot manipulyatsiyasi, psixologik immunitet, dezinformatsiya, tanqidiy tafakkur, emotsional o‘zini boshqarish, media savodxonlik, psixologik profilaktika.

DOI: 10.5281/zenodo.23499099

KIRISH

Raqamli platformalar, messenjerlar va ijtimoiy tarmoqlar o‘smirlarning axborot olish hamda tengdoshlari bilan muloqot qilish usullarini o‘zgartirdi. Xabarlarning tez tarqalishi va shaxsiylashtirilgan tavsiyalar axborotni baholash vazifasini murakkablashtiradi.

Hissiyotga ta’sir qiluvchi sarlavhalar va sun’iy intellekt yordamida yaratilgan kontent bu murakkablikni yanada oshiradi. Ayniqsa, dalili ko‘rsatilmagan da’vo, soxta obro‘, bosimga asoslangan chaqiriq yoki shoshilinch ulashishga undovchi xabar o‘smirning mustaqil fikr yuritishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. UNESCO media va axborot savodxonligini tanqidiy fikrlash, axborot manbasini anglash va mas’uliyatli foydalanish bilan bog‘liq ko‘nikmalar tizimi sifatida ko‘rib chiqadi [1].

Axborot manipulyatsiyasi oddiy xatolikdan farqlanadi. Noto‘g‘ri axborot har doim ham qasddan yaratilmaydi; manipulyativ ta’sir esa xabar tanlovi, hissiy urg‘u, kontekstni yashirish yoki ishonchga taqlid qilish orqali qabul qiluvchining bahosi va xulqiga yo‘naltirilgan ta’sirni anglatadi. Amaliyotda xabar yaratuvchisining niyatini aniqlash doimo mumkin bo‘lmagani sababli, o‘quvchini shaxsni ayblashga emas, balki tekshiriladigan belgilarga e’tibor qaratishga o‘rgatish maqsadga muvofiq. Noto‘g‘ri ma’lumotga bir marta ishonish keyinchalik uni tuzatish qiyinlashishiga olib kelishi mumkinligi ilmiy sharhlarda qayd etilgan [2].

Maqolaning maqsadi o‘smirlarda axborot manipulyatsiyasiga qarshi psixologik immunitetni rivojlantirishning nazariy asoslarini tizimlashtirish va maktab hamda oilada qo‘llash mumkin bo‘lgan amaliy usullar

modelini ishlab chiqish. Tadqiqot usuli sifatida ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish, umumlashtirish va psixopedagogik modellashtirish qo‘llanildi. Maqolada real o‘quvchilar ishtirokidagi so‘rovnoma, tajriba-sinov yoki statistik natijalar o‘tkazilgani da’vo qilinmaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Psixologik immunitet tushunchasi ushbu maqolada shaxsning zararli yoki biryoqlama axborot ta’sirini sezish, shoshma-shosharlikni boshqarish, dalillarni tekshirish, mustaqil pozitsiya tanlash va zarur vaziyatda yordam so‘rashga doir bilim, munosabat va ko‘nikmalari majmui sifatida qo‘llanadi. Bu tibbiy immunitetning to‘g‘ridan-to‘g‘ri muqobili yoki o‘lchangan klinik ko‘rsatkich emas; u tarbiyaviy va profilaktik ishlarni tushuntirish uchun foydalaniladigan konseptual atamadir. Psixologik «emlash» (inoculation) haqidagi tadqiqotlar kishilarni manipulyativ usullar bilan oldindan tanishtirish ayrim noto‘g‘ri xabarlarni tanish malakasini yaxshilashi mumkinligini ko‘rsatadi [3; 4].

O‘smirlik davrida shaxsiy identiklikni izlash, tengdoshlar guruhida qabul qilinishga intilish, mustaqillikni namoyon etish va hissiy reaksiyalarni boshqarish bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Shuning uchun axborot xavfsizligi faqat «haqiqatni topish» vazifasi bilan cheklanmasligi kerak. O‘quvchi xabarni kim tarqatgani, nima uchun ayni vaqtda ulashilgani, unda qanday emotsiya uyg‘ongani va bu emotsiya uning qarorini tezlashtirayotgan-yo‘qligini ham tushunishi lozim. Amerika psixologiya assotsiatsiyasi o‘smirlar raqamli hamda sun’iy intellekt vositalariga turlicha munosabat bildirishini va kattalarning tanqidiy fikrlashni namoyish etishi muhimligini ta’kidlaydi [5].

Ilmiy manbalar tahlili axborotni tekshirish ko‘nikmalari maxsus mashq orqali rivojlantirilishi mumkinligini ko‘rsatadi. S. McGrew va hammualliflar o‘quvchilarning internetdagi da’vo, manba va dalilni baholashda qiynalishini aniqlaganlar [6]. Demak, shunchaki «internetdagi hamma narsaga ishonma» degan umumiy ogohlantirish yetarli emas. O‘smirga bir necha aniq amalni ketma-ket bajarish imkonini beradigan mashqlar zarur.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ilmiy adabiyotlar qiyosiy tahlili va psixopedagogik umumlashtirish natijasida besh komponentli psixologik immunitet modeli taklif etiladi. Kognitiv komponent xabardagi dalil, taxmin va bahoni ajratish hamda birlamchi manbani izlashdan iborat. Emotsional komponent qo‘rquv, g‘azab, hayrat yoki uyat orqali berilgan bosimni tanish va hissiy reaksiyani boshqarishga xizmat qiladi. Irodaviy komponent ulashish, xarid qilish yoki guruh qaroriga qo‘shilishdan oldin to‘xtay olishni ifodalaydi. Ijtimoiy-kommunikativ komponent bahsda hurmat bilan fikr bildirish, qarama-qarshi nuqtayi nazarni tinglash va ishonchli kattadan maslahat so‘rashni qamrab oladi. Axloqiy-raqamli komponent esa shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, tekshirilmagan xabarni tarqatmaslik hamda boshqalarning qadr-qimmatini hurmat qilishga qaratiladi [1; 5; 7].

1-jadval. Axborot manipulyatsiyasiga qarshi psixologik immunitet komponentlari va ularni rivojlantirish usullari

Komponent	Manipulyativ ta’sir belgisi	Rivojlantirish usuli	Kuzatiladigan ko‘nikma
Kognitiv	Dalilsiz da’vo, kontekstdan uzilgan iqtibos	“Manbani top” va “ikki mustaqil manba” mashqlari	Dalil va fikrni ajratadi, manba tekshiradi
Emotsional	Qo‘rqitish, g‘azablantirish, shoshiltirish	“Hissiy pauza” va hissiyot kundaligi	Hissiyotini nomlaydi, shoshilinch javob bermaydi
Irodaviy	Darhol bosish, ulashish yoki rozilik berish talabi	“To‘xta — tekshir — tanla” algoritmi	Qarorni kechiktiradi, sababini izohlaydi
Ijtimoiy-kommunikativ	“Hamma shunday qiladi” bosimi, soxta obro‘	Rolli suhbat, dalilga asoslangan munozara	Bosimni tanib, hurmat bilan rad etadi
Axloqiy-raqamli	Shaxsiy ma’lumot so‘rash, soxta akkaunt	Maxfiylik holatlarini tahlil qilish	Ma’lumotini asraydi, shubhali xabarni xabar qiladi

Modelning afzalligi shundaki, u faqat axborotdagi xatoni topish bilan emas, balki xabarni qabul qilish jarayonidagi hissiy va ijtimoiy bosimlarni ham nazorat qilish bilan bog‘liq. Shu bilan birga, komponentlar alohida test natijalari sifatida emas, balki kelgusida tekshirilishi lozim bo‘lgan psixopedagogik yo‘nalishlar sifatida taklif etilmoqda.

O‘quvchilarga ijtimoiy tarmoqdagi bahsli xabar namunasi ko‘rsatiladi. Dastlab ular matndagi asosiy da’voni bir jumlada yozadilar; keyin muallif yoki tashkilotni aniqlaydilar; so‘ng xabar mazmunini boshqa mustaqil va ishonchli manbalar bilan taqqoslaydilar. Yakunda “Nimasi tekshirildi?”, “Nimasi ochiq qoldi?” degan savollarga javob yoziladi. Mazkur yondashuv manbani tekshirishni shunchaki ko‘rinish yoki dizaynga qarab baholashdan ko‘ra samaraliroq ko‘nikmaga aylantirishga xizmat qilishi mumkin [6; 8].

Psixolog o‘quvchilarga manipulyatsiyaning xavfsiz, uydirma misollarini ko‘rsatib, qanday texnika qo‘llanganini aniqlashni so‘raydi: soxta mutaxassisga tayanish, sun’iy shoshilinchlik yaratish, hissiyot bilan bosim o‘tkazish yoki odamlarni qarama-qarshi guruhlarga ajratish. O‘smirlar bu belgilarni aniqlashni mashq qiladi, biroq zararli kontentni qayta-qayta namoyish etish yoki uni targ‘ib qilishga yo‘l qo‘yilmaydi. Psixologik «emlash»ga asoslangan xalqaro tadqiqotlar usulning istiqbolli ekanini ko‘rsatgan; natijalarni bevosita barcha yosh va madaniy guruhlarga bir xil tatbiq etish mumkin emas [3; 4].

O‘quvchi xabarni ko‘rgach, “Bu menda qanday hissiyot uyg‘otdi?”, “Mendan ayni damda nima qilish talab etilyapti?”, “Bir oz kutish qarorimni o‘zgartiradimi?” savollari orqali o‘z reaksiyasini tahlil qiladi. Bunda maqsad hissiyotlarni bostirish emas, ularning shoshilinch qarorga ta’sirini tushunishdir. Mashq maktab psixologi rahbarligida yoshga mos muhokama, qisqa kundalik yoki juftlikdagi refleksiya shaklida tashkil etilishi mumkin.

O‘quvchilarga muhokama uchun neytral xabar beriladi va ular tekshiriladigan faktni, xabar muallifining talqinini hamda o‘z hissiy reaksiyasini uch alohida qatorga yozadilar. Masalan, “maktabdagi tadbir sanasi o‘zgardi” degan xabar bilan “rahbariyat bizni ataylab chalg‘ityapti” degan xulosa bir xil maqomga ega emas. Ushbu mashq dalil va bahoning qorishib ketishini tushuntiradi hamda muqobil izohlarni izlash odatini shakllantirishga yo‘naltiriladi [2].

“Agar hozir ulashmasang, guruhimizdan chiqasan” yoki “Buni hamma biladi” mazmunidagi uydirma vaziyatlar yuzasidan rolli suhbat o‘tkaziladi. O‘quvchilar muloyim, ammo qat’iy javob berishni mashq qiladilar: “Avval manbani tekshiraman”, “Hozircha tarqatmayman”, “Bu ma’lumotga ishonch hosil qilmadim”. Mashqning maqsadi tengdoshlar bilan munosabatni buzish emas, ijtimoiy qabul qilinish istagi bilan shaxsiy mas’uliyat o‘rtasida muvozanat topishdir.

O‘smirlarga soxta akkaunt, noma’lum havola, shaxsiy ma’lumot so‘rash, sun’iy yaratilgan tasvir hamda ishonchli tashkilot nomidan yuborilgan soxta xabar misolida xavfsiz xatti-harakatlar o‘rgatiladi. Shubhali manbadan kelgan talab bajarilmaydi, shaxsiy ma’lumot oshkor etilmaydi, zarur bo‘lsa kattaga yoki maktabdagi mas’ul mutaxassisga murojaat qilinadi. UNICEFning bolalar va sun’iy intellekt bo‘yicha yo‘riqnomasi xavfsizlik, maxfiylik va bolaga tushunarli izoh berish kabi tamoyillarni ilgari suradi [7].

Ota-onaning hamma narsani taqiqlashi yoki shubhali xabarni ulashgani uchun bolani keskin koyishi o‘rniga, xabarni birgalikda tekshirish, ishonchli manba tanlash va xavotirli vaziyatda ochiq suhbatlashish tavsiya etiladi. O‘qituvchi esa topshiriqda “manbani ko‘rsatish”, “dalilni tushuntirish” va “nima uchun ishonaman?” kabi talablarni muntazam qo‘llashi mumkin. O‘smirning raqamli qarorlari faqat uning shaxsiy mas’uliyati emas; xavfsiz axborot muhiti kattalar va tashkilotlar hamkorligini talab etadi [5; 7].

Taklif etilgan mashg‘ulotlarni maktab psixologi va sinf rahbari birgalikda yoshga mos ravishda tashkil etishi mumkin. Dastlab shartli, shaxsni nishonga olmagan xabarlar tanlanadi; keyinchalik o‘quvchilar kundalik axborot oqimida uchraydigan vaziyatlarga o‘xshash, lekin shaxsiy ma’lumotlardan xoli materiallar bilan ishlaydilar. Munozarada siyosiy yoki shaxsiy qarashlarga qarab baholash emas, tekshirish jarayonining sifati va hurmatli muloqot qadrlanadi.

Rivojlanishni baholash uchun to‘rtta mezondan foydalanish taklif etiladi: (1) asosiy da’vo va manbani ajrata olish; (2) kamida ikki ishonchli manbani solishtirish; (3) hissiy ta’sirni anglash va shoshilinch qarordan tiyilish; (4) asosli xulosa chiqarish va xavfsiz xatti-harakatni tanlash. Har bir mezon “mustaqil bajara oladi”, “ko‘mak bilan bajara oladi”, “hali bajara olmaydi” kabi kuzatuv darajalari bilan qayd etilishi mumkin. Bu mezonlar mualliflar taklif qilayotgan amaliy baholash sxemasi bo‘lib, hozircha standartlashtirilgan yoki psixometrik jihatdan tasdiqlangan test hisoblanmaydi.

XULOSA

O‘smirlarning axborot manipulyatsiyasiga qarshi psixologik immuniteti birgina faktlarni yodlash yoki shubhali sahifalarni bloklash bilan shakllanmaydi. U xabar mazmunini tahlil qilish, hissiy bosimni sezish, qarorni nazorat qilish, mustaqil fikr bildirish va raqamli mas’uliyatni uyg‘un rivojlantirishni talab etadi. Shu asosda maqolada kognitiv, emotsional, irodaviy, ijtimoiy-kommunikativ hamda axloqiy-raqamli komponentlardan tashkil topgan konseptual model va uni qo‘llashga qaratilgan amaliy mashqlar taklif qilindi.

“To‘xta — manbani top — solishtir — xulosa qil” algoritmi, oldindan ogohlantiruvchi mashqlar, emotsional refleksiya va ijtimoiy bosimga qarshi muloqot o‘quvchini manipulyativ xabarlardan butunlay xoli qilmaydi, ammo axborotni ongli baholash odatini mustahkamlash uchun istiqbolli yo‘nalishlardir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Grizzle A., Wilson C., Gordon D. (eds.). Media and Information Literate Citizens: Think Critically, Click Wisely! – Paris: UNESCO, 2021. – 403 p. – URL: https://www.unesco.org/en/articles/media-and-information-literate-

citizens

2. Lewandowsky S., Ecker U. K. H., Seifert C. M., Schwarz N., Cook J. Misinformation and Its Correction: Continued Influence and Successful Debiasing // Psychological Science in the Public Interest. – 2012. – Vol. 13, No. 3. – P. 106–131. – DOI: 10.1177/1529100612451018.

3. Roozenbeek J., van der Linden S. Fake News Game Confers Psychological Resistance Against Online Misinformation // Palgrave Communications. – 2019. – Vol. 5. – Art. 65. – DOI: 10.1057/s41599-019-0279-9.

4. Roozenbeek J., van der Linden S., Goldberg B., Rathje S., Lewandowsky S. Psychological Inoculation Improves Resilience Against Misinformation on Social Media // Science Advances. – 2022. – Vol. 8, No. 34. – Art. eabo6254. – DOI: 10.1126/sciadv.abo6254.

5. American Psychological Association. Artificial Intelligence and Adolescent Well-being: An APA Health Advisory. – Washington, DC: APA, 2025. – URL: https://www.apa.org/topics/artificial-intelligence-machine-learning/health-advisory-ai-adolescent-well-being

6. McGrew S., Breakstone J., Ortega T., Smith M., Wineburg S. Can Students Evaluate Online Sources? Learning From Assessments of Civic Online Reasoning // Theory & Research in Social Education. – 2018. – Vol. 46, No. 2. – P. 165–193. – DOI: 10.1080/00933104.2017.1416320.

7. UNICEF Innocenti. Guidance on AI and Children. Version 3.0. – Florence: UNICEF, 2025. – URL: https://www.unicef.org/innocenti/reports/policy-guidance-ai-children.

8. McGrew S. Learning to Evaluate: An Intervention in Civic Online Reasoning // Computers & Education. – 2020. – Vol. 145. – Art. 103711. – DOI: 10.1016/j.compedu.2019.103711.